

FEDERMAYER ISTVÁN

A JELEN LÉVŐ ÓKOR

Köztudomású, hogy kultúránkat, mindennapi életünket, szokásainkat és szólásainkat áthatja, sokszor meghatározza múltunk. Mivel beleszülettünk környezetünkbe, sok mindent természetesnek tartunk, ami nem is olyan magától értetődő.

Alábbi írásomat nem szakembereknek, hanem az olyan olvasóknak szántam, akik szeretnek a szavak mögé is bekukkantani. Európaiságunk egyik meghatározó forrása az ókori görög-római kultúra. Sajnos, ma már egyre kevesebb ember ismerkedik meg a latin nyelvvel és kultúrával. Pedig csak akkor értelmezhetjük számos, gyakran használt szavunkat és kifejezésünket, ha megismerjük azok ókori, eredeti jelentését, ill. származását, esetleges kulturális hátterét. Egy-egy szó, kifejezés mögött sokszor hosszú fejlődés és változás lappang. Nem is sejtjük, milyen évezredek zárványok rögzültek szavainkban, viselkedésünkben, szokásainkban. Az alábbiakban főként a latin szókincsből örökölt szavakat elemzem. Glosszáim azt a célt szolgálják, hogy ezek eredete, története tudatosuljon bennünk, s elmerengjünk azon, hogyan él bennünk ma is évezredek múltunk, mégha már nem tudunk is róla. Ez azzal a haszonnal is járhat, hogy a latin eredetű szó szinte megelevenedik, s az eddig csak semleges jelentése érzelmi töltésűvé, szemléletessé válik.

Természetesen az alábbi észrevételek, magyarázatok nem saját felfedezéseim, hanem olvasmányaim gyümölcse. Latintanárként haszonnal forgattam a római klasszikusok jegyzetes kiadásait, a római ókorról szóló szakirodalmat. Feleslegesnek tartom ezek felsorolását. Egy tanári élet forgácsait, morzsáit szeretném megosztani olvasóimmal. Talán hasznukat veszik.

Prémium (← *praemium*) szavunk jelentése szótáraink szerint 'különleges teljesítményért kapott jutalom'. Ha e latin szó alakját megvizsgáljuk, két tagból álló összetételre bukkanunk. Az első elem a *prae-* előjárószó, mely összetételekben 'előtt, előbb' jelentésű, melyet olykor már *pre-* alakban írunk. (l. *preludium* 'előjáték'). Szavunk második eleme az *emere* 'venni, kiválasztani' jelentésű igéből származik. E két szó eredeti jelentéséhez akkor jutunk, ha ismerjük azt a római katonai szokást, mely szerint nyertes csaták után a zsákmányt egy halomba hordták. Ebből elsőként azok választhattak maguknak, akik vitézségükkel ezt kiérdemelték. Tehát a *praemium* 'előbb választás'-t jelent!

Aki legderekabban, legvitézebbül harcolt, az volt a *princeps*, vagyis a zsákmányból válogatók között az első. E szó is összetétel eredménye: *primus+capere* 'elsőként venni, fogni'. Ezt a fogalmat mind a katonaságnál, mind a politikában használták. Ugyanis *principes*-nek nevezték azokat, akik az első csatasorban álltak. De *princeps* volt az is, aki mint nagy tekintélynek örvendő szenátor elsőként fejthette ki véleményét az adott tárgyról a szenátusban (*princeps senatus*). Amikor pedig Augustus ügyes taktikával, a köztársaság látszatát megtartva egyeduralmat teremtett, ő volt a szenátusban először megszólaló. Utódai idején alakult ki a *princeps* 'császár' jelentése.

A már említett *emere* igére vezethető vissza az egyházi latinban sokszor előforduló *Redemptor*, melynek szokásos fordítása: 'Megváltó'. E szó teljes értelméhez ismét a korabeli, vagyis az ókori társadalmi állapotokat kell ismernünk.

A szó etimológiája: *re[d]* + *emptor* ← *redimo* 'visszavált, visszavásárol' igéből képzett főnév, tehát "igazi" jelentése: a 'visszavásároló, a visszaváltó'. (Az előtag, vagyis a *re/red* jelentése: 'vissza', 'újra'. Pl. *re*-formáció 'visszaalakítás', *re-nasci* 'újra születni', ebből származik az olasz *rinascimento*, ebből pedig a francia *renaissance*.) Az ókorban mindennapi eset volt, hogy valaki szabad emberből rabszolgává vált például úgy, hogy katonaként az ellenség hadifoglya lett, vagy polgárként, mindenétől megfosztva eladták rabszolgának. Ez a tény alakította ki azt az üzletágot, hogy egyesek úgy tettek szert nyereségre, hogy kiváltották a hadifogságból, rabszolgaságból a póruul járt embereket azzal a nem is titkolt céllal, hogy a kiszabadult, ismét szabad polgár busásan megtéríti befektetésüket. Ezek voltak a *redemptores* 'visszaváltók'. Ezt a szót használta metaforaként a Biblia úgy, hogy Jézus — nem haszonszerzés reményében! — kereszthalálával megszabadította az embereket az eredeti bűntől, ezért nevezi a Biblia 'visszaváltónak, kiváltónak, megváltónak' (Mivel a metafora két, egymástól eredetileg távol eső fogalmat kapcsol össze, sohasem teljes az egyezés, mint példánkból is látható. Ez több értelmezést enged meg, innen ered — többek között — a Biblia eltérő magyarázata.)

Az internet igazán korunk modern (← *modernus* ← *mod(us hodi)ern(us)* 'mai mód' összevonásából) találmányai közé tartozik, s még itt is ókori emlékekre bukkanunk!

A magyarban kukacnak ismert jel (@) az elektronikus levelezésben használatos. Persze (← *per se* 'maga által, magától' t. i. értendő) azt már kevesen tudják, hogy ezt a rövidítést már az ókorban is ismerték, az *amphora* szó rövidítése volt. A középkori kódexmásoló barátok munkájuk megkönnyítésére átvették ezt, ám nem eredeti értelmében. Akkor még nem írták, hanem rajzolták a betűket! Ez bizony fáradságos, aprólékos munka volt! A leleményes szerzetesek úgy könnyítették helyzetükön, hogy a gyakrabban előforduló szavakat, szóvégződéseket, betűkapcsolatokat összevonták. Ezeket nevezzük ligatúráknak. (*ligatura* ← *ligat*: 'köt, összeköt'; lásd: '*liga*': szövetség!) A -hoz, -hez, -höz jelentésű *ad* előjárósó is ezek közé tartozott. Ám a középkorban a *d* betűt másképpen írták: szára nem egyenes volt, hanem balra hajlott, egy fejére állított 9-es számhoz hasonlított, kb. így írták: *ađ*. Az *ad* előjárósó gyakran előfordult a latin szövegekben, így *e* betűket összevonták, s így lett belőlük @. Az elektronikus levél címében tehát saját e-mail-címünket (villámpostacímünket) **hozzá**kapcsoljuk a kiszolgáló rendszerhez. Pl.: horvath@freemail.hu. (Életünk más terén is találkozunk efféle ligatúrákkal! Az és jelentésű latin *et*-ből így lett &!)

A PC (personal computer) — angol közvetítéssel — mindkét szava latinból ered. A *personalis* 'személyes' (← *persona* 'személy'.) A komputer szó is a latin *computare* 'összeszámol' jelentésű igéből származik. A delete gomb az 'eltöröl, kitöröl' jelentésű *delere* igéből ered. A *cursor* latinul futárt, kengyelfutót, az *error* a latinban is tévedést, eltévedést jelent. (*Errare humanum est* — "Tévedni emberi dolog" — tartja a latin közmondás.) Az *Alt* billentyű a latin *alter* 'más, másik' névmás angol származéka: *alternative*: 'vagylagos, ill. választás két lehetőség között'. A számítógépet operációs rendszerek működtetik. Ez is latin eredetű: *operare* 'munkát végezni' *opera* → 'munka, fáradozás' → *operatio* 'működés, munkálkodás' — orvosi műszóként is! Sokszor használjuk a funkcióbillentyűt is. A funkció (*functio*) 1. eljárás, működés 2. feladatkör. A monitor a *monere* 'figyelmeztet' igéből származó főnév (*monitor*), mely a számítógép, tévé működését ellenőrzi.

Ám írásjeleink egy része is a latinból származik! A kérdő mondatok végére kérdőjelet, a felszólító és óhajtó mondatok végére felkiáltó jelet írunk. De tudjuk-e, hogy ezek a latin **Q** és **I** betűből származnak? Ugyanis a kérdés latinul *Quaestio*, a parancs pedig az *Imperium*. E szavak kezdőbetűjéből származik a két írásjelünk. Mindkét jel alatti pont a mondat végét jelzi. (A **Q** betűt kézírásban másképp írták, mint a nyomtatottat, az jobban hasonlít a kérdőjelhez.)

Érdekes a jogi szövegekben gyakran előforduló § jel megszületése. Az eredeti görög szó 'mellé-írást' jelentett (← para+graphosz), ugyanis margóra írt szöveg vagy jel volt. E szót a latinok átvették, s anyanyelvükre már úgy fordították, hogy figyelembe vették római alkalmazását. Tehát nem szó szerinti, azaz tükörfordítást, hanem értelmet alkalmaztak. Ugyanis a köztársaság korában a nép határozatait, a magisztrátusok rendeleteit a tanácsház falára helyezett táblára (← *tabula*) írták. A rendelet vagy törvény címét vörös betűvel (*littera rubrica*) írták fel a gipsszel fehérre (*albus, alba, album*) varázsolt fatáblára. (Ebből származik jelentésváltozással a rubrika és album szavunk.) Ha a rendelet több részből állt, akkor § jellel választották el egymástól a részeket. A jel arra utal, hogy a vörös sor **alatt** (← *sub*) következő **írásról** (*scriptum*) van szó. A **SubScriptum** tehát szó szerint 'al-írást' jelentett, azaz egy fő gondolatnak alárendelt részét jelentette. Ezt a függőséget, alárendelést az egymás alá írt két **S** betű jól szemlélteti! Vagyis az összetett szó két kezdő-betűjéből keletkezett a § jel!

Riválisa mindenkinek van, ám nehezen hisszük el azt, hogy ez a latin 'patak' jelentésű *rivus* szóból képzett melléknév: *rivalis*. Mai jelentésére akkor ismerünk rá, ha elképzeljük, hogy az esőben szegény Itáliában ez a helyzet milyen vetélkedésre sarkallta azokat a földműveseket, akik földecskéjét egy patak választotta el, s ebből a közös patakból öntözték sajátjukat.

A riválissal rokon fogalom a konkurencia, konkurens. Mindkettő a *concurrere* igéből származik, melynek jelentése: 'együttlátás', ill. 'együttlátó, -versenyző'. Tehát a konkurensok egymás mellett, egymással versenyezve szaladnak, mindegyik arra törekszik, hogy ő érjen előbb célba.

Monetáris politika. Mily gyakran találkozunk e kifejezéssel! Mindnyájan értjük, hogy pénzzel kapcsolatos műveletekről van szó. Ám azt már kevesen tudják, hogy ez a melléknév a latin *moneta* 'pénz' jelentésű szóból származik. De ennek is van titka! Egész kis történet kerekedik köréje a római rege szerint!

Brennus kelta (latinul: gallus) hadvezér Kr. e. 386-ban a még gyenge Róma ellen támadt. Az Allia folyó menti csatában alaposan elpáholta a világ későbbi urait. Sőt, a várost is elfoglalta, s csak a fellegrvár, a *Capitolium* maradt a védők kezén. Az ostrom hosszúra nyúlt, s a védők éheztek. Ám mégsem ették meg a Junónak szentelt ludakat. Éppen ezek mentették meg Rómát! Ugyanis amikor egy gall harcos és társai az éj leple alatt felmásztak a meredek sziklán, hogy meglepjék az amúgy is elcsigázott védőket, ezek a ludak lármázták fel gágogásukkal a védőket. Így a rómaiak még idejében vissza tudták verni a támadást, sőt, a háborút is megnyerték. A harcok végeztével hálából templomot építettek az istennőnek, s ezt *Juno Monetá*-nak, ('Juno, aki figyelmeztetett') nevezték. Később ebben a templomban állították fel az első állami pénzverdét, s innen kapta a pénz a monéta nevet. Ez a gyökere az angol money szónak is.

A latin nyelv *gallus* szava egyaránt jelent Galliában lakó, onnan származó férfit, azaz gallt (voltaképpen keltát), valamint kakast. Ez az egybeesés helytelen etimológia alapja lett, amikor a francia forradalmárok az ország címeréből eltüntették a Bourbon-liliomot, s helyébe a kakast tették. Bár a restauráció (1814.) és a Második Császárság (1850-től) elkergette a madarat a címerből, 1870-től mindmáig ez Franciaország jelképfigurája.

Egy-egy szóból sok más, rokon jelentésű szó származhat, ezeket együtt szócsaládnak nevezzük.

Emberi létünknek meghatározó eleme volt a lakóhely, a ház, latinul *domus*. Ebből ered a templom jelentésű dóm! (Ha a szentélyben a püspök számára szolgáló szék is volt, akkor katedrálisról beszélünk. A görög καθέδρα (*cathedra*) 'támlás szék' jelentésű szóból *-alis* latin melléknévképzővel alkotott szó a *cathedralis*. Támlás széken szokott ülni a római iskolában a gyerekek tanítója, ezért a régi diáknyelv is ismerte a katedra szót. A katolikus egyház is átvette a 'püspök számára szolgáló szék' jelentésben. Így született meg az olyan templom elnevezése, melyben a püspök számára volt ülőhely, az *ecclesia cathedralis* → székes-egyház).

A *domus* szóból ered a domesztikál, 'házasít, háziállattá tesz' Dominálni annyi, mint uralkodni, azaz tulajdonosként rendelkezni. Dominátusnak nevezték a késő római császárság államformáját, mert a birodalom Diocletianustól kezdve már a császár tulajdonának számított. Az angolok dominiumnak nevezték egykori gyarmataikat.

A ház tulajdonosát *dominus* főnévvel jelölték. Ez a jogi latinban tulajdonost, a köznyelvben pedig urat jelentett. A tulajdonos felesége volt a *domina*. E két szóból származik a nemes urak megszólítása az olasz, spanyol nyelvterületen, a don (Don Pasquale, Don Gio-vanni, Don Quijote), a nemes asszonyoké meg donna. (Donna Anna; Donna Elvira) A Madonna (← *ma+donna*: 'az én úrnőm') szót általában csak a Szűz Mária megszólítására használták, ám a franciában a *madame* az asszonyok megszólítása. Primadonna (← *prima + donna*), azaz 'első úrnő' az opera, a színdarab főszereplője. Belladonna (*bella+donna* 'szép nő') néven ismerték eleink a nadragulyát, mely méreg kis adagjával tágították ki pupillájukat a szép szemre vágyó nők.

(Apropó pupilla! Ez is latin származék: a *pupa* (játék-baba) kicsinyített alakjának (*pupilla*) 'kis baba' a jelentése. Hogy miért kapta a szembogár ezt a nevet? A szembenálló személy kis babának látja magát benne.)

De térjünk vissza a *dominus* szóra! A keresztények az Urat illették ezzel a szóval. Innen az *anno Domini*, az „Úr évében” kifejezés. Ebből származik a Domonkos (*Dominicus*) keresztnév, melyet Szent Domonkos viselt. Az általa alapított rend tagjai a dominikánusok. S mivel a dominikánusok voltak az inkvizíció (*inquirō*: megvizsgálók, nyomozók) tagjai, a kaján nép így nevezte őket: *Dominicani* — *Domini canes*! (A dominikánusok az Úr [vadász]kutyái!) Az Új Világban Dominica azért kapta a nevét, mert Kolumbusz Kristóf vasárnap (*dies dominica*), azaz az Úr napján fedezte fel. Eleinte a dominó csak az urak játéka volt, innen az elnevezés. De ha Velencében a farsangi karnevál idején az inas ura ruhájába öltözött, akkor dominóban, azaz úri ruhában jelent meg.

✱

Valószínűleg mindenki tudja hogy a "magyar" iskola szavunk a latin *schola*-ból származik. Ám a latinba az ógörögből került át, s ez az eredeti szkholé (σχολή) első jelentése 'szabad idő', 'a szabad időben űzött foglalkozás', s csak harmadsorban 'iskola'. Mennyire jellemző, hogy a görög ókorban csak a szabad idővel rendelkező polgárok foglalkozhattak a tudománnyal!

✱

Hányszor mondjuk: "A fejem nem káptalan!" Pedig végső soron bizony csak az! Ugyanis a káptalan a latin *caput, capitis* szó származéka, ez pedig 'fej, fő' jelentésű. E latin szóból is több más származik.

Caput szóval jelölték már az ókorban a hosszabb prózai szöveg fejezeteit. A *capitulum* e főnév származéka, jelentése 'kis fej, fejezet' Az egyházi latinban ez utóbbi jelentés akkor

alakult ki, amikor a püspök elnökletével összegyűlt papság előtt egy kis fejezetet (*capitulum*) olvastak fel a szabályzatból a gyűlés megkezdése előtt. A *capitulum* e szokásból lassan-lassan az 'egyházi gyűlés' jelentést vette fel, később pedig a püspök tanácsadó testületét nevezték így. Ennek magyarosított alakja a káptalan. Mivel évszázadokon keresztül a káptalanok hiteles helyek (a mai közjegyzői hivatalokhoz hasonlóak) is voltak, itt gyűjtötték, őrizték a hivatalos iratokat, feljegyzéseket. Sokszor a magánemberek is a káptalan őrizetére bízták féltett okmányaikat, hogy elemi csapásoktól, háborúktól biztonságban tudják. A káptalan ezek kezelésével, őrzésével megbízott kanonokját is káptalannak nevezték, ő tudott az iratok alapján minden érdeklődőnek válaszolni. Innen a fejezet elején említett mondás.

Capitaneus jelentése 'fejhez tartozó, fő-'. Egy sereg katona feje, azaz parancsnoka a kapitány! Másik melléknévi alakja: *capitalis*. Ezt is szoktuk használni ilyen összefüggésben: kapitális hibát követett el. Ilyen esetben 'fő-, főbenjáró' jelentése van.

Ám ugyancsak a *caput* szóból alakult ki a kapitalista szó is. A jogi latinban a *caput* szónak már az ókorban 'kölcson adott összeg' jelentése is volt. A középkorban e főnévből alkották a *capitalis* melléknevet, melynek eredeti jelentéséhez ('fejhez tartozó') a 'kölcsonadott pénzüsszeghez tartozó' jelentés is járult. Azt az embert, akihez kölcsonért lehet folyamodni, nevezték kapitalistának.

Róma egyik dombját is *Mons Capitolinus*-nak, ill. röviden csak *Capitolium*nak hívták. Természetesnek vehetjük, hogy egy dombot vagy hegyet a fejről neveztek el. Erre épült később a Juppiter – Juno – Minerva római hármas istenségnek szentelt templom. Itt volt a fallal körülvett város fellegvára, akropolisza is. Ezt tekintették a Római Birodalom (*Imperium Romanum*) középpontjának. Így érthető, hogy az USA tagállamainak fővárosában így nevezik azt az épületet, ahol a helyi törvényhozás ülészik.

Róma másik dombján, a *Mons Palatinus*on, vagy egyszerűbben: a *Palatium*on épült fel a római császárok lakóhelye. Innen származik a 'palota', továbbá a 'nádor' jelentésű *palatinus* szavunk. (Feltehetően a nádor a királyi palotában, a király közelében teljesített szolgálatot.)

Sajátosan szemben állt már az ókorban is a város és falu (*urbs – pagus*). A városi (*urbanus*) ember fogékonyabb volt az új eszmékre, a falusi (*paganus*) pedig inkább ragaszkodott régi szokásaihoz, értékeihez. Amikor a kereszténység kezdett elterjedni, elsősorban a városokban talált hívekre, a vidéken élők inkább ragaszkodtak ősi isteneikhez. Ebből ered e szavak kettős jelentése: *urbanus* 1. városi, 2. keresztény; *paganus*: 1. falusi, 2. pogány! Az *urbanus* szóból keresztnév is született: innen ered az Orbán (Orbán ← urban ← *urbanus*).

Kancellár, kancellária szavunk is latin eredetű, a 'rostély, rács, sorompó' jelentésű *cancelli* szóból képzett melléknév (*cancellarius*) származéka. Bizonyára úgy függ össze a két fogalom, hogy az okiratok írására, őrzésére hívatott helyiséget ráccsal védték a betolakodók ellen, ez volt a kancellária, A hivatal vezetőjét pedig kancellárnak nevezték.

A számítógépen a cancel: 'áthúz, érvénytelenít' igével még az angolul nem tudók is találkozhatnak. Ez is a latin *cancelli* szóból ered! Ugyanis a kódexíró barátok, nem lévén radírjuk, a helytelen, hibás szót két vízszintes és több függőleges vonással érvénytelenítették, s ezt rácsnak nevezték. Innen ered az angol jelentés!

Apropó radír! A *radere* ige (jelentése: 'vakar, simít') két tövéből (*rad-*, *ras-*) származik a német "radieren" 'radírozni' és a "rasieren" 'borotválkozni', a magyarban pedig — német közvetítéssel — a radír. Ugyanebből az igéből származik a gyakran emlegetett *tabula rasa* kifejezés, melynek jelentése: kisimított tábla. Értelmezéséhez tudnunk kell, hogy az ókori

iskolákban a tanulók viasszal bevont táblára írták a betűket egy stílusnak nevezett pálcikával. Ennek egyik vége hegyes, másik lapos volt. Ha a tábla betelt, akkor a stílussal kisimították, hogy újra használható legyen. Így lett a tábla *rasa*, azaz kisimított, sima. Ezt a kifejezést ma átvitt értelemben használjuk, amikor valamit egészen újra kezdünk, s az előzményt befejezettnek, véglegesen lezártnak tartjuk.

Egyébként a stílus, az írószer is átvitt értelmet kapott, az írás módját, minőségét jelenti, mint amikor egy emberről azt mondjuk: "Jó tolla van!"

Talán közismert, hogy az év hónapjainak neve is latin eredetű. Ám hogy a mai helyzetet megértsük, vissza kell pergetnünk az idő kerekét.

A rómaiak kezdetben az évet tíz holdhónapra (*annus lunaris*) osztották. A hónapok neve melléknév volt, hozzá értették a 'hónap' jelentésű *mensis*-t: — *Martius, Aprilis, Maius, Iunius, Quintilis, Sextilis, September, October, November, December*. Ezek közül a március, május, Quintilis és október 31, a többi 30 nappól állt.

Az év azért kezdődött a Mars hadistenről elnevezett hónappal, mert vagy főistenként őt tisztelték, vagy mert ekkor vált lehetővé a harc. Az április az *aperio* 'kinyit, megnyit' jelentésű szóból származik, s a növényzet nyílására utal. A május hó neve vitatott: egyesek *Maia* ázsiai istennő nevéből, mások a *maior, maius* 'nagyobb, idősebb' szóból származtatják. Ez utóbbit azzal indokolják, hogy e hónapban tartották a szülők, nagyszülők, általában az ősök tiszteletére rendezett ünnepet. A június hó elnevezése is kétes: vagy *Iuno* istenasszony nevét, vagy a *iunior, iunius* 'fiatalabb' melléknévet tartalmazza. Ez utóbbi eset indoklása: e hónapban tartották a fiatalok ünnepét. Az év többi hónapja sorszámot kapott: *Quintilis*: 'ötödik' → *December*: 'tizedik'.

Még a királyok korában két hónappal toldották meg az évet, s ezzel közelebb került az időszámítás a nap járása szerinti (*solaris*) évhez. Január a kezdet és vég kétarcú istenéről, *Ianus*ról kapta nevét. februárt a *februa*-ról (tisztító ünnep) nevezték el. Ez utóbbi 28 vagy 29 nappól állt. Először e két hónap az év végén volt, de Kr. e. 153-tól az évet januárral, februárral kezdték, s emiatt a többi hónap két sorszámmal hátrébb csúszott. Ebből adódik az a máig tartó furcsaság, hogy pl. szeptember nem a hetedik, (mint nevéből következtethetnénk), hanem a kilencedik hónap.

Még az így számított, tizenkét hónapos év is mintegy tíz nappal rövidebb volt a csillagászati évnél. Ezért február 23. és 24. közé minden második évben egy toldalékhónapot (*mensis intercalaris*) toldottak be. (Innen ered mindmáig, hogy a szökőnap nem február 29., hanem 24.!) A naptár összeállítása a főpapok (*pontifexek*) feladata volt, de ők az állam vezetői iránti érzelmeik alapján vagy többre vagy kevesebbre szabták a szökőnapok számát. Ebből állt elő az a lehetetlen helyzet, hogy a naptár ismét nem egyezett az évszakokkal. Például a Kr. e. 190. március 15-e 189. november 6-ára esett!

Ezen a lehetetlen helyzeten Kr. e. 46-ban *Iulius Caesar* változtatott, az általa megreformált naptárt nevezzük Juliánus-naptárnak. Tiszteletére Kr. e. 44-ben róla nevezték el a *Quintilist* júliusnak. Néhány évvel később *Augustus* princeps igazította ki újból a naptárt, ezért róla kapta nevét a hatodik (*Sextilis*) hó Kr. e. 8-ban. (A már akkor is létező szervilizmusra [← *servilis* 'rabszolgai, rabszolgára jellemző' ← *servus* 'rabszolga'], szolgálalkúságra mutat, hogy mindkettő 31 nappól áll, noha ez csak július esetében indokolt. Ám a szenátus javaslatára az első császár nevét viselő hónap sem lehetett rövidebb, mint Caesaré!)

A prostituált szó általában ismert fogalmat takar. Ez a *prostituo* (← *pro* + *statuo*) 'kiállít' jelentésű igéből, ennek is a befejezett melléknévi igenevének nőnemű alakjából, (*prostituta*) származik. Az ókorban általános szokás volt, hogy egyesek rabszolganőket vásároltak azért, hogy az utcára kiállítsák, és szexuális szolgáltatásukat pénzért árusítsák. Ugyanerre a fogalomra ismertek egy másik kifejezést is: *proседа* (← *pro* + *sedere*); ennek jelentése 'kint ülő'

Igen népes a *colere* 'lakni, művelni, tisztelni' igéből származó szócsalád is. A földműves neve *agricola* (*ager* + *colo*), mivel a szántóföldet műveli. Ha Itáliában már kevés embernek jutott föld, akkor kolóniákat (*colonia*) létesítettek az "előzőleg legyőzött, meghódított" provinciákban (*pro* + *vincere*). Ilyen kolónia volt annak idején pl. Köln (*Colonia Agrippinensis*), mely mindmáig őrzi eredeti nevét. (A város francia neve, Cologne jobban megőrizte az eredeti hangalakját.) A kolóniában lakókat kolónusoknak (*colonus*) nevezték. A későbbi időkben már a félszabad parasztokat, bérlőket is így hívták. E csetlő-botló, kevés műveltséggel rendelkező, bohókásnak is mondható emberek elnevezéséből ered az angol clown 'bohóc' jelentésű szó.

A latin igéknek több tövük is van, így a *colere* igének is. A *cult-* tövből származik a kultúra (*cultura*), mely eredetileg a föld megművelését jelentette. (agrikultúra). De tudjuk, hogy minden nyelvben az eredeti, legtöbbször konkrét jelentés mellett kialakulhat esetleg több elvont jelentés is. Így e szónak az 'elme művelése' jelentése is kialakult. Ilyen értelemben beszélünk különböző kultúrákról. Ám az ige harmadik jelentéséből is szó származott: ezért különféle kultuszokról (*cultus*) beszélünk, ha istenek, eszmék tiszteletéről szólunk.

Köztudomású, hogy a középkorban a katolikus egyház nyelve a latin volt. Ez időben a tudományokkal főként a papok foglalkoztak. Európa minden egyetemén, középiskolájában latinul tanítottak. Azt mondhatjuk, a tudomány nyelve a latin volt. Ebből következően *Newton* még a XVII. század második felében is latinul írta értekezéseit. Sőt, a XVIII. században *Linné* rendszertanában a növényeknek is latin nevük van. Az orvostudomány szakszavai közismerten görög-latin eredetűek.

Ennek még ma is nyomát találjuk szinte valamennyi tantárgyban. Lássunk erre is néhány példát! Fizika: az: *s* a távolságot jelenti (← *spatium*); az *l* az inga hosszát jelöli (← *longitudo*); az idő jele *t* (← *tempus*). A matematika és geometria:: koordináta rendszer a *coordinare* 'összerendez' ige származéka. (Sokszor hallhatjuk e szót „kordináta” formában, pedig a *co* + *ordinare* 'össze + rendezni' szóösszetételből származik, tehát mindkét *o* hangot ki kell ejteni.); a kör sugarát *r* jelöli (← *radius*); a *sinus* jelentése 'öböl', a *tangens*-é pedig 'érintő'. Irodalom: *deus ex machina* (← isten a gépből) a görög-római drámaelőadásokra utal, amikor egy gépezet segítségével jelent meg a porondon egy-egy isten. Az *ars poetica* először még valóban a 'költői mesterség' fortélyait tanította, s csak később alakult át 'költői hitvallás' jelentésűvé. A kémiában a: kohézió (← *cohaesio* 'összefüggés' ← *co* + *haerere* 'össze + függeni'). (A gimnáziumi tankönyvekben előforduló görög-latin szakszavak gyűjteményét foglalja magába Szőke Ágnes 286 oldalas, igen tanulságos könyve, az *Antik eredetű szakszókincs* (1999))

A fentiekből következően természetes, hogy az egyetem nálunk is ismert elnevezése *universitas*. Mikor 1119-ben Bolognában megalapították az első egyetemet, *universitas litterarum*: a tudományok összessége volt a neve, mert az akkori összes tudományt ott tanították. (A nyelvújítás előtti időben pl. Révai Miklós ezt az intézményt

"oskolamindenesség"-nek nevezte.). A szó az *universus* melléknévből képzett főnév. Ez a melléknév két szó összetételéből áll: *unus* jelentése: 'egy', a *versus* pedig a 'fordít, forgat' jelentésű *verto* ige befejezett melléknévi igeneve. Az összetett szó jelentése tehát: 'egybevetett, egybe fordított' Értelmezésem szerint ez azt jelenti, hogy az összes részt egynek vesszük. Így érthetővé válik az *universum* 'világegyetem' szavunk is.

Visszakanyarodva az egyetem szóra: az egyetem azért "mindenesség", mert ott minden tudományt elsajátíthatunk. Nagyobb egységei, a fakultások (← *facultas*) voltaképpen 'lehetőségek, alkalmak' az eredeti jelentésük szerint. Az egyetemen professzorok, docensek, adjunktusok oktatják a hallgatókat. Ezek természetesen latin szavak. Aki valamely tudományban szabadon kinyilvánítja véleményét, és e tudomány művelőjének hirdeti (*profiteri*) magát, az a professzor (*professor*). Adjunktusa hozzá van kötve (*adiungere*), azaz közvetlen munkatársa. A docens a *docere* ige folyamatos melléknévi igeneve, tehát jelentése: 'tanító'. Ugyancsak ebből az igéből ered a *doctor* is, ám ennek már más jelentésárnyalata keletkezett: olyan tanító, aki bizottság előtt tanúsította rátermettségét, tehát a tudományokban jártas. Az egyetem igazgatója a rektor (*rector*), s ez a szó valóban ennyit jelent. A dékán (*decanus*) a tíz jelentésű *decem* szó származéka. Eredetileg tíz katona, majd tíz szerzetes főnökét jelentette. Ma a fakultás élén álló egyetemi vezetőt nevezzük dékánnak.

Az elmúlt évtizedekben az akadémiai tudományos fokozat elnevezése: kandidátúra, viselője pedig a kandidátus volt. Ez a *candidus* 'hófehér', ill. a *candido* 'fehérbe öltöztet' szó származéka (← *candidatus* 'fehérbe öltöztetett'). Ám a *candidatus* szónak van más jelentése is: 'jelölt'. A kandidál egyaránt azt is jelenti, hogy 'jelöl', és azt is, hogy kandidátusi vizsgát tesz. (Ma a PHD, azaz a *Philosophiae Doctor*), azaz a filozófia doktora tölti be ennek helyét.)

E szavak magyarázatáért az antik római politikai életbe kell visszamennünk. Köztudomású, hogy Rómában minden állami tisztségre a polgárok évenként választottak az arra pályázók közül kettőt-kettőt. A fizetéssel nem, de megtiszteltetéssel, sőt számtalan előnnyel járó tisztségekért nagy volt a harc a pályázók között! A választást megelőző időben a jelöltek, a kandidátusok (← *candidatus*) szokásosnál is fehérebb tógában (*toga candida* 'hófehér tóga') járkáltak a fórumon, hogy a polgárok könnyen felismerjék a pályázókat. Lekezelték boldogboldogtalannal, még ajándékokat és pénzt is osztogattak, csak hogy elnyerjék a szavazatokat, s ezzel a hivatalt. Ez a politikai fogalom szelídült manapság 'jelölt', 'a tudományos fokozatra pályázó' jelentésűvé.

A világ minden katonája szalutál feljebbvalójának. Ez is latin szó: a *salutare* jelentése 'üdvözölni'. E szó gyökere a *salus* 'sértetlen és jó állapot' főnév. A *saluto* tehát kb. azt jelenti: „Légy egészséges!” De miért emeli jobb kezét a homlokához/sapkájához a katona?

A középkorban szokásos lovagi tornán az udvar vitézei összemérték erejüket. Ez nagy látványosságnak számított. Pontos előírások, szabályok szerint zajlott le. Mielőtt a párviadal megkezdődött volna, a páncélba öltözött, sisakos vitézek üdvözölték egymást, s leeresztették sisakrostélyukat, hogy igazolják személyazonosságukat. Ennek maradványa a sapkához emelt kéz! (Még a mozdulatok is öröklődnek?!)

Az 'öreg, vén' jelentésű *senex* (töve: *sen-*) szónak is több származéka van. A szenátus (*senatus*) eredetileg öregekből álló, a királynak tanácsadó testület volt. A köztársaság korában vált önálló politikai hatalommá, ám a népfenség elvének betartásával. A római nép és vele együtt a *senatus* alkotta az államot, ezért volt sokáig a Római Birodalom rövidítése **SPQR**, azaz *Senatus Populusque Romanus*. (A két államalkotó tényező egységére utal az, hogy a két alanyhoz kapcsolódó állítmány — ellentmondva az általános szabálynak! — egyes számban

állt. Pl. "A szenátus és a római nép elhatározta..." latinul így hangzott: "*SPQR decrevit...*" (és nem: *decreverunt*). A szenátus tagjai a szenátorok (*senatores*) voltak.

A szenilis is ebből a szóból ered. A latinban mindössze azt jelenti, hogy 'öreg emberhez tartozó, öreges'. Ma már rosszalló értelmet kapott.

A *senex* melléknév középfokából (*senior*) alakult ki az újlatin nyelvekben a szenyor, szenyorina, szenyorita (úr, úrnő, kisasszony) és a monsieur (mon + sieur: uram). Hajdanában az idősebbek társadalmi megbecsülése nagyobb volt, így alakulhatott ki az "öregebb → úr" jelentésváltozás.

A *senex* szó középfokából alakult ki a *senioratus* fogalma is, mely azt jelentette, hogy a királyt az uralkodó család legidősebb tagja, tehát nem okvetlenül a fia követi a trónon. Más volt a helyzet akkor, ha a *primogenitura* elvét követték a trónutódlásban. Ekkor a király elsőszülött fia (*primo* + *genitura*: első + nemzés) következett a trónon.

✱

Két kézfegyver is a latinból kapta nevét. Az általam csak regényekből ismert parabellum (← *para*+*bellum*) egy latin közmondásra utal. *Si vis pacem, para bellum*: "Ha békét akarsz, készülj a háborúra."

A revolver, melyet állítólag Colt talált fel, olyan pisztoly, amely forgótárcsával rendelkezik, tehát forgópisztoly. A szó az angolban keletkezett, de a latin *re* + *volvere*: 'vissza + fordítani' ige származéka.

Ugyanebből a szóból származik a nemzetközi revolúció (← *revolutio*) szó, mely forradalmat jelent. Úgy gondolom, hogy 'újra kezdeni, gyökeres változásba kezdeni' jelentésből. Az előbbi jelentést igazolja csillagászati használata, ahol a revolúció pl. egy bolygó pályájának újraindulását jelzi.

✱

A Sziriusz csillagnak, mint a Kutya csillagkép legjelentősebb elemének delelésekor, augusztusban volt legmelegebb Rómában az időjárás. Ezt az állócsillagot latin *canis* kicsinyítő képzős alakjával Kiskutyának, *Canicula*-nak hívták. Ma már a kutya sem tudja, honnan ered a legnagyobb nyári hőség, a kánikula neve!

A Kanári-szigetek — a közhiedelem ellenére — nem az énekesmadarokról, hanem ugyancsak a kutyákról kapta nevét. Állítólag a felfedezők igen sok kutyát találtak e szigeten, innen az elnevezés: *Insula Canaria*, 'Kutyasziget'. A szép énekű kis madarak viszont a szigetről kapták nevüket.

✱

A római kultúrában is jelentős szerepet játszottak a számok. Különösen a három jelentésű *tres*, *tria*, melynek töve a *tri*- sok névben szerepel. Mivel a római monda szerint a népet három törzs (*Ramnes*, *Titius*, *Luceres*) alkotta, a latin *tribus* 'harmadot, osztályt, törzset' jelent. A törzs élén a *tribunus*, azaz elöljáró állt. Innen eredhetett, hogy minden vezetőt, akár állami, akár katonai volt, *tribunus*-nak neveztek. (pl.: *tribunus aerarii*: 'kincstárnok'; *tribunus militum* 'katonatiszt', *tribunus plebis* 'néptribun' stb.). A katonai *tribunus* sátra a táborban emelvényen állt, ezt nevezték *tribunal*-nak. Később a törvénykező, intézkedő állami tisztviselők félkör alakú, emelvényen álló széksorát nevezték így. Ebből keletkezett — francia közvetítéssel — a ma ismert tribün szó. A *tributum* 'adó, hozzájárulás' jelentésű szó arra utal, hogy az egyes törzsek az állam költségeihez adóval járultak hozzá.

Mivel a *tri* szó az ógörögben is hármat jelent, sokszor akkor is találkozunk e szóval, mikor az összetétel második eleme görög szó. Így trigonometria (*tri* + gónia 'szög' + metron 'mérték'),

trilógia (*tri* + *logosz* 'beszéd'), triptichon (*tri* + *ptükhé* 'hajtás, ránc') A triangulum (*tri* + *angulus* 'sarok'), trikolór (*tri* + *color* 'szín') már latin szavak.

A középkori műveltség szava a *trivium* és a *quadrivium*. (Mindkét szó két elemből áll. A *tri* és *quadri* 'három', ill. 'négy' jelentésű, a második elem pedig a *via* 'út' szóból képzett főnév.) Az előbbi a három lépcsőfokból álló elemi (grammatika, dialektika, retorika) oktatását biztosító iskola volt, mely írásra, olvasásra és a helyes beszédre nevelte a diákokat. Ebből ered a triviális szó, mely 'köztudottan alapfokút, magától értetődőt, majd otrombát, útszélit' jelent. A *quadrivium* négy fokból állt (aritmetika, azaz számtan, geometria, asztronómia, azaz csillagászat és zene), s ez alkotta a felsőbb műveltséget adó iskolát. Aki a "hármass utat", majd a "négyes utat" kijárta, azaz a hét szabad művészet birtokosa lett, már művelt embernek számított.

Soroljam-e, hogy a trió, a tricikli, a tripla szavak is e számnevet foglalják magukba? Ezután már tudják azt is, hány szárnya, fedele van a triplának?

Bármily meglepő is, a triumfál, triumfus (*triumphare*, *triumphus*) szó is e számnevet rejti magába. Biztosan nem tudjuk, csak sejtjük, hogy a diadalmenetben a sok látványosságon kívül hármass lépésből álló tánc is jelentős szerepet kapott, mely a diadalittas lelkiállapotot fejezte ki.

Werböczy István *Tripartitum*áról a nem jogászok is hallottak. A magyar feudális szokásjognak ez az évszázadokon át olvasott és használt gyűjteménye 1517-ben Bécsben jelent meg. Teljes címe: *Tripartitum opus juris consuetudinarii incltyti Regni Hungariae* (Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve) A *tripartitus* (← *tri* + *partitus* ← *partire* 'oszt') melléknév jelentése: 'három részes', 'három részre osztott'. Azért áll három részből, mert — a római jogot követve — az első részben (*pars*) a személyekről, a másodikban a dolgokról (*res*), a harmadikban a jogi eljárásokról szól. (E *pars* 'rész' szóból alakult ki számtalan indoeurópai nyelvben, de a magyarban is, a párt jelentésű szó, hiszen egy-egy párt a nép egy-egy részének politikai vélekedését fejezi ki.)

Történelemből ismeretesek ezek a fogalmak: *triumviratus*, *triumvir*, *septemvir*, *decemvir*. Egyértelmű, hogy e szavak első tagja tőszámnev: három, hét, tíz. A *vir* férfit jelent. Tehát a triumvirátus három férfi szövetsége, tagjait hívjuk triumvirnek. A *septemvir* a hét főből álló bíróság tagja, a *decemvir* pedig olyan törvényalkotó testület volt az ókori Rómában, mely tíz tagot számlált.

Trinitárius az, aki hisz a Szentháromságban. Az *antitrinitárius* ebben nem hisz, ezért *unitárius* (← *unus* 'egy'), azaz azt vallja, hogy az Isten egyetlen személy.

✱

Ha már a törvényekről szóltunk, magyarázzuk meg a "Majd móresre tanítalak téged!" szólás magyarázatát is. A latin *mos* 'szokást' jelent, ám többes száma, *mores* jelentése 'erkölcs'. Az egyes és többes szám eltérő jelentésével szemléletesen mutatja a latin nyelv, hogy ami először csak szokás, az idők folyamán, a tradíció révén válhat erkölccsé, a sok-sok szokásból alakulhat ki az erkölcs.

A magyar szólásban ez utóbbi értelemben használatos.

A tradíció is latin eredetű. Két elemből áll: *trans* + *dare* (→ *datio* 'adás' → *ditio*. A magánhangzó a>i változását ablautnak mondjuk.). Jelentése 'átadni'. Amikor egyik nemzedék a másiknak átadja szokásait, erkölcsét, ez a hagyomány, latinul a *traditio*.

✱

Korunk számos technikai csodájára illik a digitális jelző. Manapság digitalizálják a képeket, ezen alapszik a számítógép működése. Ez a melléknév/ige a *digitus* 'ujj' jelentésű szóból származik. Vajon mi köze van ennek mai jelentéséhez?

Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a római elemi iskolákban nagy gondot fordítottak a számolás tanítására. Ez nem is volt olyan könnyű a nebulóknak, hisz az ókorban sem a görögök, sem a latinok nem ismerték az arab számokat, a zéró fogalmát és a számok helyi értékét. Ezért *digitis computabant*, azaz 'ujjaikkal számoltak'. Egész bonyolult jelrendszert alakítottak ki: a bal kéz ujjain az egyeseket és tízeseket, a jobb ujjjaival a százásokat és ezreket mutatták. Valószínűleg a középkorban ebből eredt a *digitus* második, elvont jelentése: 'szám'. Ebből származik a digitális jelentése: 'számmal kifejezhető'.

Az Aranybulla tanításakor valószínűleg minden tanár megemlíti tanítványainak, hogy a bulla függő pecsétet, olykor ennek tokját jelenti. Ám az ókorban a rómaiak mást értettek ezen.

Az újszülött nyakába, megszületése után kb. hét-kilenc nappal később, egy bőrből vagy aranyból készült kerek tokot akasztottak. Ebbe az ártó szellemeket távoltartó, elriasztó varázsszert tettek. Mivel ezt a bullát csakis a szabad emberek gyerekei (*liberi*) viselték, a mezítelen, nagyobbacska gyerekeket, mikor már az utcán játszottak, csak ez a nyakba akasztott tárgy különböztette meg a velük játszó rabszolgagyerekektől, tehát erre is jó volt.

Nyilván a hasonlóság miatt nevezték bullának az okmányokon, hivatalos iratokon, pápai körleveleken, rendeleteken lógó függő pecsétet.

A delírium orvosi műszó, s jelentése: félrebeszélés. Ez a fogalom ismét jó példa arra, hogy egy konkrét jelentés miként vált elvonttá. Ugyanis a *lira* jelentése 'két barázda közötti földhányás, barázda'. (A 'költészet' jelentésű líra a görög *lyra* 'lant' szóból származik!) *De lira* jelentése: 'a barázdától', a 'barázdából' t. i. kilép, eltér a szántóvető. Amikor a delírium szót kimondom, lelki szemeim előtt látom a római földművest, amikor munkája végeztével látja, hogy bizony elvétette a szántást, s magában röstelkedve mondja: "Ezt bizony félreszántottam!"

Thackeray-t moralizáló íróknak tartják a regényei cselekményét sokszor megakasztó elmélkedések miatt. Különösen a sznobizmust gúnyolta ki, mint korára jellemző társadalmi hibát. Meghatározása szerint a sznob "hitványan imádja a hitvány felsőbbrendűséget".

De miből származik ez a szó? A középkori egyetemek anyakönyveiben állt a hallgatók neve után ez a rövidítés "*snob*" (*sine nobilitate* 'nemesség nélkül'), ha az illető nem nemesi családból származott. Ezt a rövidítést emelte társadalmi rangra maró gúnnal az író.

Az ókori rómaiak igen komolyan vették a kimondott szót, sőt: isteni erőt tulajdonítottak neki. A *for, fari, fatus sum* 'mondani, kimondani' jelentésű igéből sok szó származott. Ha egy gyermek megszületett, bölcsője körül a *Fata* istennők álltak. A görögöknél a Moirák fonták, mérték és vágták az újszülött életét jelentő fonalat. Latin megfelelőjük "kimondták", azaz meghatározták a csecsemő sorsát. A *Fata* jelentése ugyanis 'aki kimondta'. Amit kimondtak, az a fátum (← 'a kimondott'), mely általánosítva a 'végzet', 'a meghatározott sors' jelentést vett fel.

A *fanum* eredeti jelentése 'a szavakkal megjelölt terület', azaz szentély, templom. Ami ezen kívül van, az nem beavatott, nem áll az istenséggel kapcsolatban. Ezért a ma ismert profán (←

pro-fanus ← *pro* + *fanus* 'a szentély előtti') azt jelenti, hogy 'avatatlan', nem isteni, hanem világi', 'tisztetlen', 'durva'. *Odi profanum vulgus, et arceo* — mondja Horatius egyik versében: "Gyűlölöm a profán csöcseléket, és elhatárolódom tőle".

A *fanum* az alapja a fanatikus, fanatizál, fanatizmus szónak is, melyek jelentése 1. 'vakbuzgó', 2. 'feltüzel, felkorbácsol', 3. 'elvakultság'. E három szó azt jelenti, hogy valakit az isten annyira megszáll, hogy elveszti a maga feletti uralmat. (Valószínűleg ebből származik több nyugati nyelvben a szurkoló megfelelője: a *fan*)

E szóból ered a *forum*, melyet általában '(piac)tér' jelentésben ismernek, de éppen a 'szól, megszólal' igéből való származása utal arra, hogy eredetileg a városállam közéleti, politikai helye volt, s nem a kereskedelemé. Itt folyt a politikai élet, itt szólaltak fel a politikai pártok szónokai, az állami tisztviselők, itt ülésezett a *praetor*, akinek elsőrendű feladata a peres ügyekben való ítélkezés. A forumnak azt a konkrét helyét, ahol a praetor ült, nevezték, *ius*-nak. Innen ered a már a XII táblás törvényekből ismert kifejezés: *in ius vocatio*, Ennek eredeti jelentése 'a iusba hívás', azaz a praetor elé idézés. Ebből keletkezett a magyar juss szó is. (Pl. „Ehhez jussom van!”)

A fórumon egy másik nevezetes hely volt *comitium* (← *com* + *ire* 'össze-, egybejönni'), itt tartották a *comitia*-t, a népgyűlést. Eredetileg fedetlen volt, de később a rossz időjárás ellen befedték.

Itt, a fórumon volt a *rostra*, a szónoki emelvény is, mely a zsákmányolt hajóorrdíszí-tésről kapta nevét. (Az ókori tengeri ütközetekben egyik cél az volt, hogy az ellenséges hajó oldalát a *rostrummal* kilyukasszák, s így elsüllyesszék.). A *Forum Romanum* másik nevezetessége volt a *curia*, mely ma is használatos kúria formában. Ez elhomályosult összetett szó, azaz valószínűleg sok római lakos sem tudta, hogy ez a *co+viria* tagokból állt, s ebből lett a *curia*. Jelentése: 'férfiak egyesülése'. Először katonai fogalom volt, később vált politikaivá.

A *fari* az igéből származik a vallási és jogi alapvető fogalom: a *fas*, melynek eredeti jelentése 'kijelentés', 'amit az istenség kijelent'. Ebből adódóan született második jelentése 'istenteni jog'. Ennek ellentéte a *nefas*, azaz 'vallási vétek' Ebből eredően kétféle napot különböztettek meg a naptárban: *dies fasti*, *dies nefasti*: istennek tetsző, ill. nem tetsző napok. Az istennek tetsző napokon ítélkezhetett a praetor, szabad volt állami tevékenységet folytatni. Ezeket a napokat **F** betűvel jelölték a naptárban, erről kapta nevét a naptár (*Fasti*). (A kalendárium elnevezés később született meg a hónap első napjának, a *Calendae*-ből.)

Gyakran vetődik fel az a kérdés, mi a különbség az okos és intelligens ember között. Erre a latin szó etimológiája adja meg a választ. Ugyanis okos az, aki sok mindent tud, mert tanult és jó a memóriája. Ám az intelligencia nem függvénye a tanultságnak. Mindnyájan ismerünk kevés tudású, mégis intelligens embereket.

Az intelligens az *intelligere* szóból származik, melynek jelentése 'észrevesz, érzékel, megismer, felfog'. Az összetett szó első eleme az *inter*, mely közismerten 'között, közé' jelentésű (1. internacionális, internet, interpol, interjú stb.) Második tagja a 1. 'kiválaszt, kiszemel' 2. 'olvas' jelentésű *legere*. Ezek szerint azt nevezhetjük intelligensnek, aki képes különbséget tenni, mert olyan ítéleterővel rendelkezik, hogy meg tudja különböztetni a fontosat a jelentéktelentől, a lényegest a lényegtelenből stb. Ehhez voltaképpen nem ismeretanyag kell (Persze ha ez is van, annál jobb!)

(A latin nyelvet iskolai szinten tudók számára mondom, hogy a *legere* második 'olvas' jelentése onnan származik, hogy az ókorban a szavakat nem választották el szóközzel, tehát a nebulóknak valóban ki kellett válogatniuk a sorból az összetartozó, szót alkotó betűket.)

Ambíció, ezt a szót nap mint nap használjuk. Van pozitív és negatív jelentése is: Egyaránt jelent 'igyekvést' és 'nagyraagyást'.

E szó az *ambitio* 'körbenjárás'-ból ered. (*amb*: 'körben' + *itio* 'járás' ← *ire* 'járni'). Ez a politikai szakszó a főhivatalokra pályázás alkalmával, a választásokat megelőzően született. Szokás volt, hogy bármilyen gazdag volt is a pályázó, legrongyosabb ruháját öltötte fel, s ebben ment a fórumra, hogy szavazatokat gyűjtsön a polgároktól. Nem hiányzott a polgár döntését előmozdító figyelmesség, az ajándék sem. Így járta körbe a fórumot a hivatalra pályázó. Mai jelentése csak halványan emlékeztet eredeti jelentésére. (A teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy az *ambitus* 'hivatali megvesztegetés' is az *ambire* ige származéka.)

Az ókori görögök minden idegen nyelven beszélőt barbárnak tartottak, mert nyelvüket valami ilyen makogásnak hallották: *bar bar bar bar*. Ezt átvették a rómaiak is: *barbarus* formában. A szó idővel nemcsak idegent, hanem műveletlent, kulturálatlant is jelentett. Újabb jelentésváltozás állt be a császárkorban, amikor a római hadsereg tagjai (nemcsak a közlegények, hanem a tisztek is) túlnyomó részt germánok vagy más idegenek lettek. A vulgáris, vagyis köznyelvi, beszélt latinban ekkor 'katona' jelentésűvé vált. Ez a *barbarus* idővel *bravus* alakra rövidült. Ebből lett az olaszban *bravo*, mely valami ilyesmit jelentett: 'derék, bátor, jó', de így kiáltoztak a színházban, az operában is: *bravo, bravissimo*.

Később ez a *bravo* más jelentést is felvett. Olyan férfit jelentett, aki 'bátor', s minden gazságra felbérelhető, azaz bérgyilkos. Észak-Olaszországban a 16. század folyamán alakult ki az a gyalázatos szokás, hogy a tehetős, gazdag urak az útjukban álló kisembereket (olykor a nagyokat is) eltetették láb alól. Ilyen *bravo* például Verdi Rigoletto c. operájában Parafucile.

Igen gazdag az *agere* 1. 'űz, hajt' 2. 'tesz, csinál, valamivel foglalkozik' jelentésű ige szócsaládja is.

Az *agilis* ember tevékeny, az *agens* valamikor ügyvivőt jelentett. (Bessenyei egy ideig a bécsi udvarban az evangélikusok ügyeit képviselte ágensként.) Az *agenda* szó szerint teendőket, elintézendőket jelent, de az angol nyelv közvetítésével ma 'napirend' értelemben használatos. Az *agere* ige gyakorító változata az *agitare*, sok jelentése közül a 'nógat, biztat, meggyőz' jelentés került be nyelvünkbe.

Az *agere* ige másik töve az *act*-. Ebből is számos, ma is használt szó származik. Akció (← *actio*) voltaképpen cselekvést jelent, így is használatos nyelvünkben. Ám manapság árleszállítással ösztönzött vásárlást/eladást is jelez. Az akta (← *actus*) ügyiratot jelent, de valójában 'elintézett' (ügyek) a jelentése. Az aktív (← *activus*) embert 'serénynek, szorgalmasnak' tartjuk, az aktivitás (← *activitas*) cselekvésre való képességet, kedvet jelent. Petőfi és Arany korában még aktornak (← *actor*) hívták a színészt, mint az ókorban. Az aktus (← *actus*) cselekedet, eljárás. Ebből továbbképzéssel származik az aktuális (← *actualis*) 'hatályos, időszerű' szó.

A **miniszter** szóról csaknem mindenki tudja, hogy jelentése 'szolga'. A szó pontosabb ókori jelentéséhez akkor jutunk, ha a *ministrare* igét, melynek jelentése 'szolgálni' közelebről megvizsgáljuk. Ha a ministrál (a miséző papnak segédkezik) vagy a ministráns (a miséző papnak segítő személy) szavakból indulunk ki, közelebb jutunk eredeti jelentéséhez. Ugyanis az ókori *ministrare* elhomályosult összetétel: *manus* + *struere*: 'kéz + felrak' tagokból áll. A *ministrare* igéből képzett főnév, a *minister* tehát olyan rabszolgát jelölt, aki gazdája

étkezésénél kézbe adta, az asztalra rakta az ételeket. Ez a jelentés halványan mutatkozik a ministrál szóban, ugyanis a miséző pap jelképesen az utolsó vacsorát ismételi meg, ehhez nyújt segítséget a ministráns, amikor pl. a boros és vizes ampullát a pap kezébe adja.

Jó lenne, ha a mindenkori miniszterek észben tartanák, s hivatali célkitűzésüknek vallanák, hogy nem a saját, hanem a haza oltárának szolgálói!

Az **adminisztrál**, **adminisztráció** szavak nyilvánvaló rokonságban állnak a fenti szóval. Egykori jelentése 'hozzásegít, kezel, igazgat'. Tehát azért vannak a hivatalok, hogy munkájukkal könnyebbé tegyék életünket.

Az imént említett *struere* ige származékai a **konstruál**, **rekonstruál**, **kon-strukció**. Az első az 'össze' jelentésű előtagból (*con-*), és a 'rak' jelentésű *struere* igéből áll, tehát jelentése 'összerak', de nemcsak tárgyakat, hanem ötleteket is. Tehát másik jelentése 'kiötöl, kitalál'. Ennek eredménye a konstrukció. A *re-* előtag jelentése 'újra, vissza'. A rekonstrukció tehát valaminek a visszaállítása, újra egybe rakása.

A latin nyelv viszonylag szegény a szóalkotásnak abban a módjában, melyet szóösszetételnek nevezünk. Ha mégis találkozunk velük, legtöbbször könnyen felismerhető arról, hogy az előtag i-re végződik, ellentétben az ógörög összetételek o-jával. (l. *filo-zófus*, *antropo-lógos* stb.) Egyik legrégebbi ilyen összetétel a rómaiak talán legfontosabb papi testületének tagjait, a **pontifex**-eket jelölte. Számuk a köztársaság korában öt, vezetőjük a *pontifex maximus* volt. Az összetétel két eleme a 'híd' jelentésű *pons*, a második a *facere* 'tenni, csinálni' jelentésű igéből korszorosult főnév, a *fex*. Tehát a *pontifex* eredeti, ősi jelentése "hídcsináló, hídépítő". Némely ókortudós nem akarta elhinni, hogy ily profán foglalkozású emberek váltak a római vallás legfőbb irányítóivá, s a hídépítő szónak átvitt jelentést tulajdonított: ezek a papok a reális és isteni világot összekötő híd építői voltak. Ám ennek ellentmond, hogy volt egy ősi cölöphíd a Tiberisen, mit a közhit a *pontifexek* munkájának tulajdonított. Ezt még az is megerősíti, hogy évszázadok múltán is a szekerce volt e papok jelvénye. Nem deríthető ki, hogy a hídépítők hogyan váltak a római vallás főpapjaivá.

A *pontifex maximus* kifejezést a katolikus egyház kb. az V. században átvette a pápa jelölésére. Ezért van az, hogy misét csak a pápa *pontifikálhat* (← *pons+facere* 'híd+ készít), más nem. A magas rangú főpapok is „csak” celebrálhatják azt. Ez a szó a 'népes, ünnepélyes' (*celeber*) melléknév igei származéka: *celebrare*: 'sokakkal együtt ünnepelni' származik.

A pontifikálhoz hasonló összetétel a kodifikál. (← *codificare*) már a középkori latinság szókincséhez tartozik. Jelentése: törvénybe iktat, törvényt szerkeszt. Az első tag a 'fatörzs' jelentésű *codex*, mely az ókorban néhány dróttal vagy szíjjal összefűzött viasztáblát jelölt. Később a pergamenre írt szövegeket, könyveket is fatáblával védték a rongálódástól, innen a kódex elnevezés. A szó második eleme a *ficare* ← *facere* 'csinál, tesz' jelentésű ige. A szó arra utal, hogy *Iustinianus* császár rendelte el a 6. században, hogy a 2. században élt *Gaius* jogtudós „tankönyvét”, az *Institutiones*-t (tanítások) egy tudós testület az addig szétszórt római törvényekkel kiegészítve egy összehangolt rendszerbe, kódexbe gyűjtse össze. Ez a híres *Codex Iustinianus*.

Imperium. Ez a szó ugyancsak előfordul nyelvünkben impérium alakban és 'birodalom' jelentésben, amikor a Római vagy az Angol Impériumról szólunk. A rendszerváltoztatás előtti időkben sokat hallhattunk, olvashattunk az imperializmusról és az imperialistákról is. Ezek a

szók is a latin *imperium* 'birodalom' szóból származnak. Ám az ókorban eredetileg a király, majd a köztársaság idején az állami főtisztviselők hatalmát, univerzális kompetenciáját, rendelkezési jogát jelentette. Erre a szinte karizmatikus erőre utal az elhomályosult összetétel. Ugyanis egy kutató szerint az *in* és a *parere* tagokból áll. Ezek jelentése –ban, -ben, ill. szülni. Ezekből kikövetkeztethetően az állami főtisztviselőnek olyan mágikus erőt, karizmát tulajdonítottak, mellyel az alattvalóban létre tudta hozni, „beleszülte” az akaratát. Ez a szó jól mutatja, hogy az ókori Rómában a politikai hatalom mily szorosan összefüggött a vallással.

A latin *imperium* szó tovább él a franciában és az angolban azonos alakban (*empire*), ám eltérő kiejtéssel. A franciák „*ampir*”-nak ejtik, és uralmat, birodalmat, továbbá császárságot jelent. A művészetben azt a stílust jelölik e néven, mely Napóleon idejében virágzott, és jellemzője az antik formák utánzása volt. Az angolok „*empájr*”-nak ejtik, s kezdetben az angol világbirodalom becenevéként használták. Az Egyesült Államokban az Unió egyik legnépesebb tagállamát, New York-ot nevezték *Empire State*-nek. Ennek emlékét őrzi a világ mindmáig egyik legmagasabb épülete, az *Empire State Building*.

A **szponzor**, **szponzorál** szavak szinte naponta szerepelnek a híradásokban, hirdetésekben 'támogató, anyagilag támogat' jelentésben. Tegyük hozzá: helytelenül. Ugyanis eredetileg a latin jogi nyelvben „kezes, kezességet vállal” fogalmakat jelölte.

Az említett főnév a *spondēre* 'esküvel' ígérni, megfogadni' igéből származik. A törvényszék előtt ünnepélyesen megfogadták a szerződő felek, hogy teljesítik a szerződés tárgyát. Ezt nevezték *sponsio*-nak, (esküvel megerősített) fogadalomnak. Az archaikus kor embere számára a szakrális „*spondeo*” 'esküvel megígérem' szó szentnek számított, mert ha valaki megszegte fogadalmát, az *sacrilegium*-ot, istengyalázást követett el. Az ilyen szösze-gő ember *sacer* lett. Ez a szó a *secernere* 'elkülöníteni' igéből származik, és azt jelöli, hogy az emberi társadalomtól különáll, azaz lehet átkozott, de áldott is. (A magyarban is egy töből ered az 'áld' és az átkozott (← áld-kozott). A *sacer* embert bárki büntetlenül megölhette, sőt: ez az istenséget kiengesztelő cselekedetnek számított.

Amikor az istenek tisztelete Rómában alábbhagyott, már nem volt elég a szerződő felek ígérete. Ekkor lépett „színpadra” a *sponsor*. A szerződés nem teljesítése esetén a *sponsor* az előre letett összeggel kezességet vállalt a „főadósért”.

Ebből a *spondere* igéből származik egy kellemesebb fogalom is, a *sponsalia*, a jegyesség. A *sponsus* (jegyes) és a *sponsa* (mátka, ara) egymásnak megígérték, hogy egybekelnek. Mivel a *sponsalia* egyúttal a jegyességi ünnepet is jelentette, ezért viseli Raffaello egyik képe, mely Szűz Mária és Szent József eljegyzését ábrázolja, a *Sponsalia* nevet.

A magyarban gyakran használunk latin kifejezéseket, melyeknek illik ismerni eredeti jelentését is. Most ezek közül sorolok fel néhányat.

alteregó: hasonmás. A latinban két szó: *alter ego*: 'másik én'.

ad hoc: alkalmi, ideiglenes, átmeneti., tehát melléknévként használjuk. *Pedig* szó szerinti jelentése: 'erre, ehhez'.

alibi: máshollét, a máshollét igazolása. Eredeti jelentése: 'másutt, máshol'.

a posteriori: 'az utóbbiból'. Az a logikai forma, amikor a okozatból következtetünk az előzményre.

a priori: az előbbi ellentéte. Jelentése: 'az előbbiből'.

de facto: 'a cselekedetről, a tetteből, tény szerint'.

de iure: jog szerint. Ez utóbbi két fogalmat rend szerint egymás mellett, egymással szembeszegezve szokták emlegetni. „*De facto* így áll a helyzet, ám *de iure* rendben van?”

ex libris: '(valakinek a) könyveiből'. A könyvbe ragasztott, sokszor művészi grafika, címke, mely a tulajdonos nevét tartalmazza.

deus ex machina: 'váratlanul, csodával határos megoldással.' A kifejezés szó szerinti fordítása: 'isten a gépből'. A szólás görög eredetű. A drámai előadásokon gépezet (emelőszerkezet) segítségével emelték színpadra a megoldást hozó, istent játszó szereplőt.'

szervusz, szerbusz, szia: Ez a bizalmas köszönés a *servus humillimus* alakból rövidült, melynek eredeti jelentése: 'a legalázatosabb szolgád (vagyok)'.

médiium: Eredetileg a *medius* 'középső' jelentésű melléknév semlegesese, mint fogalom. A spiritiszta szeánszoknak azt a szereplőjét nevezték így, aki a való és „szellemvilág” között állt mint közvetítő.

fakszimile: Valamely kép vagy régi és értékes könyv hasonmása. Mivel így is írták: *facsimile*, már úgy is hallottam ejteni, ahogy a magyar helyesírásból következik, tehát cs-vel. Pedig ez két szó: *fac simile* (ejtsd: fak-szimile), és 'csinálj hasonlót' jelent.

kalkulus: szám, számítás. Eredeti jelentése: kövecske (← *calx* + kicsinyítő képző), kavics. A névcserre onnan származik, hogy a rómaiak az alpműveleteket kavicsokkal végezték.

in flagranti (crimine, seu delicto): Akkor használatos kifejezés, amikor tetten érik a bűnöst, a vétkest. A *Codex Iustinianus*-ból származó kifejezés szó szerinti fordítása: 'lángoló bűnben, vétségben'.

non lens volens: akarva akaratlanul. Szó szerinti fordítása: 'nem akarva, akarva'.

numerus clausus: Ez a rossz emlékeket idéző kifejezés 'zárt szám' jelentésű. Amikor a zsidótörvények érvényesek voltak, előre meghatározott számban vettek fel zsidó származású hallgatókat az egyetemekre. Ezért „zárt keret”-nek is fordítható.

non plus ultra: valaminek a netovábbja. 'Nem többet tovább' a szó szerinti jelentése.

(sic!): Ezt az „így” jelentésű szócskát — mindig zárójelben! — akkor szoktuk használni, ha valami helytelen szót szándékosan és ironikusan idézünk, ezzel hívjuk fel a hibára a figyelmet.

optimális: 'legjobb'. Ne mondjuk többé, amit gyakran hallok: „a legoptimálisabb” Hisz az optimus/optimalis már felsőfok!

vis maior: 'nagyobb erő'. Akkor használjuk e kifejezést, ha elháríthatatlan akadályról van szó

Hányszor mondjuk azt: „Már az ókori görögök is...!” Amikor a **posta** szóról szeretnék beszélni, azért sántít a dolog, mert a kicsi görög államokban a központi hatalomnak nem volt szüksége futárookra, azaz postára. Ez az intézmény az ókori perzsa birodalomban született, s görög közvetítéssel hosszú fejlődésen esett át.

A posta első formája a küldöncszolgálat volt. Államférfiak, üzletemberek erre a célra kiképzett rabszolgákkal küldtek, kaptak üzeneteket. Ám ez nagyon költséges volt. A görögök ezt *angareion*-nak hívták, s tőlük a rómaiak is átvették ezt a szót ilyen formában: *angarii* 'lovas futárok'. (Ebből származott a feudalizmus korában használt *angaria* 'fuvarrobot').

Amikor azonban az első római császár, Augustus princeps hatalmas központosított birodalmat hozott létre, egyszerre szükség volt az állami hírközlésre. Ezért perzsa-görög mintára létrehozta azt. *Suetonius*, a római történetíró Augustus életrajzában olvashatjuk (49. fejezet): „Hogy minél gyorsabban és közvetlenebbül tudja, hogy mik és hogyan történtek a provinciákban, a hadiutakon, kis távolságokban ifjakat (futárokat), majd később kocsikat állíttatott.” Ezek a fiatalok voltak az *angarii* (lovass futárok). Később valamennyi birodalmi úton a *cursus publicus*, azaz 'állami szekérposta' járt, mely csak a hivatalos levelek, küldemények továbbítására szolgált. (Utóbb, császári engedéllyel, magánemberek is használhatták.) Az egy napi járó távolságokban létesített *statio* (*mansio*) *posita*-nak ('kihelyezett állomás [fogadó]') nevezett megálló arra szolgált, hogy a futárok egymást és lovat váltva minél gyorsabban célba juttassák a küldeményeket. A *mansio*-ban étkezhettek, megszállhattak is.

Ebből a *statio/mansio posita* kifejezésből származik a mi *posta* szavunk. (← *po-s(i)ta* 'helyezett' ← *ponere* 'helyezni'). A *statio* (← *statio*) szó nyelvünkben ma is használatos 'állomás' jelentésben. A *mansio* tulajdonképpen maradást jelent, mivel a *manere* 'maradni' ige főnévi származéka. E kifejezésből (*mansio posita*) alakult ki második jelentése: 'szálló, fogadó'. (A *mansio* a francia *maison* 'ház' szó „őse”.)

A *posta* gyors működéséhez jó utakra, sztrádákra volt szükség. A **strada** olasz, a **Strasse** német szó, jelentése 'út, utca' egyaránt latin eredetű. A kikövezett, még ma is itt-ott használható út neve: *via strata* volt. (← *via*: 'út, utca'; *strata* '[kövel] borított' ← *sternere* 'leteríteni, borítani, kikövezni'). Magyarországon Szombathelyen látható egy rövid római út. Nyelvi szempontból érdekes, hogy „*strata*” voltaképp olyan jelző, amely a jelzett szó jelentését (*via*) vette fel. (A magyarban is van ehhez hasonló: szarvas, farkas, sertés t.i. *állat*.)

Az első ilyen utat Appius Claudius Caecus censor Kr. e. 312-ben kezdte építeni. Ez a róla elnevezett, még ma is használatos *Via Appia*, az „utak királynője”. Az elsősorban katonai és kereskedelmi célokat szolgáló utakat katonák vagy rabszolgák építették.

Először az utat szegélyező árkokat ásták ki, s ennek belső falát kikövezték. Amikor ezzel elkészültek, az úttestet mélyítették ki. Az út alá öklömnyi köveket raktak, ez a *statumen* 'alap'. Erre mésszel kevert tört köveket tettek, s alaposan ledöngölték. Ez a *rudus*, azaz 'kötörmelék'. Ezután kavicsréteg következett, ezt magnak hívták (*nucleus*). Végül kölapokkal „terítették be” (innen a *strata* elnevezés.). Ezt *pavimentum* -nak hívták (← *pavire* 'döngölni'). Arra is ügyeltek, hogy a kb. 4 – 6 méter széles út domború legyen, hogy róla a víz az árokba folyjék. Az így készült országút annyira sima volt, hogy a kocsin utazók akár írhattak, olvashattak vagy társasjátékkal szórakozhattak is.

A római jog kétféle utat különböztet meg: közutat (*via publica*) és magánutat (*via privata*). A közutak karbantartása állami feladat volt. A 3,5 – 4 millió négyzetkilométer kiterjedésű Római Birodalomban (*Imperium Romanum*) mintegy kilencvenezer kilométernyi úthálózat kötötte össze a legtávolabbi provinciákat is. „Minden út Rómába vezet”. Ez a mondás kis kiigazításra szorul, ugyanis Augustus princeps, aki a *curator viarum* (az utak gondozója) nehéz és költséges munkáját Kr. e. 20-ban magára vállalta, a *Forum Romanum*-on, *Saturnus* temploma előtt felállította a *Milliarium Aureum*-ot (Arany Mérőöldkő), melyet ma „0-kilométerkönek” neveznénk. (A mérőöldkő neve azért *milliarium*, mert ezer (*mille*) lépésenként (1,48 km) állították fel az út mentén. S azért *aureum*, mert aranylapok borították.) Innen indult ki a római úthálózat, innen számították a Rómától való távolságot. Tehát a mondást így kellene kiigazítani: „Minden út Rómából indul”.

Természetesen nemcsak postai küldeményekre használták ezt a hatalmas úthálózatot. A *raeda* elnevezésű négykerekű szekéren az állami tisztviselők is utazhattak. A mindenki által igénybe vehető kocsi neve „*omnibus*”, jelentése: ’mindenki számára’. (Ugye ismerős e szó Arany János Epilógus c. verséből? Ekkor már sínen járó, lófogató kocsit jelentett.)

Bámulatos volt a nagyvárosok, elsősorban Róma ivóvízellátása. A Kr. u. 4. században működő tizenkilenc *aquaeductus* (*aqua* ’víz + *ductus* ’vezeték’) bővebben ellátta a lakosságot, mint ma. (Napi 500 liter jutott belőle személyenként.) Ezen felül a Rómában működő 500 nyilvános fürdő számára is elegendő vizet szolgáltatott.

Az első vízvezeték az az *Appius Claudius Caecus* censor építtette, akinek nevéhez az első sztráda létesítése is fűződik. Nemcsak műszaki okokból, hanem előrelátásból a vizet egy távoli forrásból a föld alá süllyesztett kerámiaacsoveken vezették a Városba. Attól tartottak ugyanis, hogy egy ostrom esetén az ellenség a vizet megmérgezheti vagy elzárhatja. Ez az *Aqua Appia* 62 kilométer hosszú volt. Később jelentek meg a római mérnökök zseniális magasépítményei, a jellegzetes felső vízvezetékek. (A franciaországi Nimes-ben még ma is látható egy háromemeletes, ma már csak hídként szolgáló *aquaeductus*, a Pont du Gard.)

Bárhon is készültek e csodálatos építmények, egy elv szerint alkották meg őket. A források vizét előbb egy gyűjtőtartályba folyatták. Innen vezették a sokszor több tíz kilométerre eső városokba. Itt a víz először egy *castellum* (’vár, medence’) nevű ülepítő és elosztó és ülepítő medencébe folyt, innen három vízszekrényen keresztül vezették a fürdőkhöz, szökőkutakhoz és házakhoz. Jellemző a római mérnökök előrelátására, hogy a két szélső tartályból a szökőkutakhoz vezető szekrénybe túlfolyót alkalmaztak. A házakba csak a gazdagok vezették be az ivóvizet (legtöbbször ólomcsöveken), mert ezért fizetni kellett. A köznép díszes közkutakról hordta haza. Az emeletek vízellátását nem tudták megoldani, ezért legtöbbször a vízfordók, *aquarii* szolgálatát kellett igénybe venni.

A víz tisztaságára nagyon ügyeltek. A vízvezeték karbantartásáról a *curator aquarum* ’a vizek gondnoka’ gondoskodott harmadfélszáz erre betanított rabszolgával.

A perszóna szó nyelvünkben gyanús erkölcsű nőszemélyt jelent. A jogi latinból vettük át (← *persona*), ahol minden mellékárnyalat nélkül akár nő, akár férfi személyt jelez. Ám e szónak ’álarc’ jelentése is van. Közismert, hogy az ókori görög-római színházakban a színészek álarcot viseltek. Ennek az volt oka, hogy a sok tízezer nézőt befogadó színházakban a távolulók nem látták a színészek arcát. De más oka is volt az álarc viselésének! Az ókori színházban a női szerepet is férfiak játszották, valamint egy színész ugyanabban a darabban több szerepet is alakíthatott az álarcnak köszönhetően.

Gellius az Attikai éjszakák c. művében (5, 7) Gavius Bassusra hivatkozik, aki a latin szavak eredetéről írt könyvet. E szerző szerint az álarc mindenfelől befedte a fejet, csak a száj felé volt nyitott. Ily módon a hang arra kényszerült, hogy ne szóródjék szét, s ezáltal tisztább és harsányabb legyen. Voltaképpen innen ered a jelentése: *personare* ’keresztül hangoztat, hanggal megtölt’.

Tehát a jelentésváltozás így alakult: 1. *persona* ’(színészi) álarc’, 2. (tragédia, komédia) szereplő személye, 3. ’személy’.

Vajon elgondolkodtak-e azon, hogy az *ábécé* miért nem pl. *kágébé*? Elképzelhető ugyanis a betűknek más sorrendje is, az is működőképes lenne.

Valószínűleg mindenki számára ismeretes, hogy a görögök a föníciaiaktól vették át az írásjeleket, azokat nyelvükhöz alkalmazták. (Pl. a föníciaiak nem jelölték a magánhangzókat, így a görögök a „felesleges” föníciai jeleket használták magánhangzók jelölésére.) A rómaiak is ugyanúgy cselekedtek, mint a görögök: a latin nyelv hangzóit az átalakított görög ábécéből vették át.

De miért nem változott a betűk sorrendje sem a föníciai, sem a görög, sem a latin nyelvben, nem szólva arról, hogy még ma is ragaszkodunk ehhez a sorrendhez? Erre a kérdésre biztos választ a nyelvtudomány, csak sejtéseink vannak erre vonatkozólag. Ugyanis mind a föníciai, mind a görög nyelvben is a betűket használták a számok jelölésére! Tehát: alfa = 1, béta = 2 stb. Valószínű, hogy ez a használat merevítette meg a betűk sorrendjét megváltoztathatatlaná.